

BALATONI BALÁZS

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola

Tudás, antropológia és a keleti kérdés

Mary Edith Durham balkáni útjai*

A (tudományos) tudás létrejöttében szerepet játszó cirkuláció iránti érdeklődés az utóbbi bő másfél évtizedben jelentős helyet kapott a történettudományi vitákban. A 2000-es évek elején az elsősorban német nyelvterületen felbukkanó tudástörténet (*Wissensgeschichte*) művelői kutatásuk tárgyát tágabb értelemben kísérelték meghatározni, mint azt a klasszikus tudománytörténet-írás (*Wissenschaftsgeschichte*) konvencionális keretei lehetővé tették. Az utóbbi által a 20. században leírt fejlődési görbe, amit szemléletében az angol Herbert Butterfieldnek (1900–1979) a modern tudomány eredetéről írt 1949-es munkája¹ alapjaiban meghatározott, a 17. századi európai „tudományos forradalmak” és az ezzel párhuzamosan futó globális európai expanzió történetéből interpretálta a modern tudományosság és maga a modernitás megértésének a kulcsát. A posztkolonialista beállítottságú kutatások régóta bírálták a történetírások eurocentrikus nézőpontját, ami alól nem képezett kivételt az európai tudomány és tudományos intézményekre vonatkozó kritika sem. Az újkori európai katonai-gazdasági expanzióra és az általuk támasztott kihívásra modernizációval (wesztornizációval) reagáló Európán kívüli országok fokozatosan az európai egyetemi és akadémiai intézményrendszer mintáit, szókészletét és osztályozási rendszerét vették át, ami összességében a 20. század folyamán a nemzetközi tudományos szféra elfogadott sztenderdjévé vált. Ebből kifolyólag – némi klasszikus *whig* történet szemlélettel – a tudománytörténeti érdeklődés és a tudományos tudás „mozgásának” vizsgálata óhatatlanul euroatlanti szemszögből látta annak történetét. Tanulságos példaként szolgálnak erre a széles körben internalizált felfogásra a saját közoktatásunkban is használt tankönyvek, amelyekben fájóan (egyúttal ugyan érthetően) elenyésző arányú technika- és tudománytörténeti részek az ókori kelet, a középkori arab és a kora újkori prekolumbián civilizációk tudományos és technológiai eredményeinek tárgyalásán túl nemigen vesznek tudomást a reneszánsz, illetve a 17. század utáni Európán kívüli nem-európai fejleményekről.² A harmadik nézőpont pedig, ami a tudások történeti mozgásának és fejlődésének kutatását indokoltta teszi, maga korunk – különösen az utóbbi pár évben jelentkező – társadalmi és gazdasági kihívásai, amelyek alapvetően az a kérdésre keresik a választ, hogyan használhatjuk a különböző tudásformákat, milyen társadalmi közvetítő (és torzító) közegeken keresztül jutnak el az információk egyik pontból a másikba, miközben azt az egyes csomópontok és közegek előállítják, adaptálják, elfelejtik, elutasítják, meghaladják vagy éppen újrakonfigurálják az adott

* A jelen tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4-SZTE-183 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Butterfield: *The Origins of Modern Science*, i. m.

² Vö. <https://www.tankonyvkatalogus.hu/> (letöltés: 2022. november 21.)

kulturális, politikai, társadalmi és gazdasági kontextusban. Tanulmányom főleg az utóbbi aspektusra támaszkodva – azaz a tudás adott kontextusbeli közvetítőire és hasznosulására koncentrálni – kívánja bemutatni egy késő viktoriánus kori és 20. század eleji brit utazónő néprajzi, történeti, földrajzi és antropológiai adatgyűjtési tevékenységét a 20. század első évtizedeiben a Balkán-félszigeten.

Mary Edith Durham (1863–1944) balkáni utazásai alkalmával olyan területeket járt be és írt le, ami a térségben állomásozó európai diplomáciai megbízottak többségének lehetetlenség számba ment.³ A 20. század eleji Albánia számos európai szerző számára kevésbé ismert területnek számított, mint a korabeli Afrika vagy Afganisztán bizonyos részei.⁴ Durham leírásai ugyan a kortársaihoz hasonlóan rezonáltak a tágabb térségre vonatkozó korabeli kulturális elvárásokra, amelyek alapján a britek a Balkán-félszigetet az európai civilizáció határzónájába helyezték képzeletbeli mentális térképükön, mégis sok kortársához képest sokkal kevésbé jellemzik írásait az angliai társadalmi mozgalmakra is alliteráló téma-választások, és kortársaihoz képest érezhetően jobban törekedett a balkáni kultúra önnön kereteiben való megértésére. Ma Durham munkái tulajdonképpen megkerülhetetlennek számítanak a Balkán 20. század eleji történetét kutatók számára, azonban munkássága és személye már a két világháború között is háttérbe szorult, hogy aztán 1944-ben bekövetkező halála után hosszú időre feledésbe merüljön. A *Dictionary of National Biography* 1951-es kiadásába már bele sem került, hiszen a szerkesztő Leopold Wickham Legg olyannyira keveset tudott róla, hogy jobb megoldás híján – politikai értelemben – legnagyobb ellenfelét, Robert William Seton-Watson (1871–1951) kérte fel életművének értékelésére, akinek ugyan a felkérésre adott válaszát nem ismerjük, de elég beszédes önmagában az, hogy Durham rövid életrajza sohasem készült el a kiadványba.⁵ A Királyi Antropológiai Intézet (Royal Anthropological Institute) folyóiratában megjelent nekrológban kiemelték: „a Balkánról szóló könyveinek sora nemcsak írói és művészi képességeit fedték fel, hanem [bizonyítják] a balkáni népek alapos ismeretét is [...]. Habár aligha tekinthető akadémiai értelemben »szisztematikus« antropológusnak,⁶ könyvei bővelkednek nyersanyagban, a néprajz és folklór dolgaiban, [így] az információk valódi bányáinak bizonyulnak ezen tudományok számára. A maga területén tekintélyként talán nem is akadt riválisa.”⁷

A tudástörténet által nyújtott szemléleti keretből Durham munkásságára tekinthetünk olyan nézőpontból is, ami több szinten mutat rá a Balkán-félszigetről a korban meglévő brit tudás előállításának és cirkulációjának folyamatában betöltött szerepére. Durham akadémián kívüli pozíciója (neme, képzése) ellenére jelentős ismeretanyagot tett elérhetővé a brit közvélemény számára, amely a klasszikus keleti kérdés korszakának végével ugyan el-

³ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 88–89. Ezt a kortárs brit irodalom nyomán főleg az angolszász szakirodalomban élő képpel szemben már bizonyították, hogy az olasz és osztrák–magyar konzulok számára a századfordulón kimondottan előírták a személyes expedíciók általi adatgyűjtést az albán területeken. Lásd: Csaplár-Degovics: *Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung*, 129–182.; Gostentschnigg: *Wissenschaft im Spannungsfeld*, 338–377.

⁴ Vö. „Albánia, az óriási Török-birodalomnak ez a szélső nyugati tartozéka, több okból is reászolgált arra a »díszítő« jelzőre, amellyel Stanley illetve első ízben Közép-Afrika legsötétebb vadonait. A »legsötétebb Európa« – ez a vádnak is beillő meghatározás – leleplezi nemcsak az ott uralkodó középkori állapotokat, hanem egyúttal erről az országról való fogyatékos ismereteinket.” Halász Gyula előszava In: Nopcsa: *A legsötétebb Európa*, 3.

⁵ Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 240.

⁶ Durham antropológusi teljesítményének értékeléséről lásd: Delouis: *From Travel Writing to Anthropology and Political Activism*, i. m.

⁷ Brauholtz: *Mary Edith Durham (obituary)*, 22.

vesztette társadalmi relevanciáját, a 20. század első évtizedeiben viszont bizonyos körök elemi fontosságúnak ítélték a félsziget történelmi, etnikai és társadalmi viszonyainak megértését, mert a térséget feszítő konfliktusok megoldását tartották egy európai háború elkerülése legjobb garanciájának.

Tanulmányomat két nagyobb egységre osztva először röviden bemutatom az utóbbi bő egy évtizedben dinamikus fejlődő tudástörténeti irányzat legfontosabb jellemzőit, majd rátérek Mary Edith Durham munkásságának bemutatására, annak előzetes felvezetésével, hogy a korszakban létrehozott és cirkuláltatott tudást milyen módon befolyásolta az a kulturális közvetítő közeg, amiben az keletkezett.

A tudás történetei

A tudást különböző megjelenési formáiban már évszázadok óta tanulmányozzák, azonban a tudástörténet mint önálló tudományos irányzat teljes mértékben a 21. század terméke, ami nem is meglepő, hiszen napjaink egyik legfontosabb kulcsfogalmának tekinthetjük az emberi tudást, amit mi sem fejez ki jobban, mint hogy a társadalomtudományok többségének fontos kutatási tárgyát képezi. A 2000-es évek elején svájci és németországi történészek kezdeményezésére újtára induló irányzat a 2010-es évek második felében kapott lendületet, amely eredményeképpen létrejöttek intézményei: folyóiratok, könyvsorozatok és kutatócsoportok szerveződtek a tudás történeti kérdéseinek tanulmányozására.⁸ Annak ellenére, hogy a 2000-es évek elején a neves kultúrtörténész, Peter Burke a tudás történetét a történeti vizsgálatok új horizontjának tartotta, az irányzat bizonyos értelemben azóta is maradt inkább perspektíva, semmint valódi aldiszciplína.⁹ A különböző tematikai és tudományterületi irányokból érkező kutatók szerint az irányzat legfőbb erényét integratív képessége jelenti, ami képes túllépni a sokszor euroatlanti-centrikus tudománytörténeti (*history of science*) fogalmi és tematikai kereteken. Ez a „mindent magában foglaló képesség” elsősorban abból ered, hogy a tudást analitikai kategóriaként hasznosító kutatók nem álltak még elő olyan definícióval, ami ténylegesen lehatárolhatná vizsgálatuk tárgyát. Némileg paradoxonnak tűnhet, hogy a legtöbben éppen ezt tartják egyúttal erősségének is: a tudást a lehető lepragmatikusabb módon megfogalmazva válik lehetővé az, hogy új kérdéseket vessenek fel, új nézőpontokból tekintsenek bizonyos kérdésekre, aminek végső soron új módszertani és tematikai bővülés lesz az eredménye. A tudás fluid fogalomként való kezelésének célja az, hogy megértsük „a tudás működését” konkrét politikai, tudományos, gazdasági, kulturális és társadalmi kontextusokban.¹⁰ Tanulmányomban Mary Edith Durham és a keleti kérdés és azon belül a Balkánról felhalmozott brit tudásmintázatok kapcsán Jürgen Renn definícióját vettem alapvetően figyelembe, miszerint „a tudás kódolt tapasztalat. A tapasztalaton alapulva ugyanakkor egy egyén vagy egy közösség képességét is jelenti, hogy megoldjon problémákat vagy mérlegelje a megfelelő lépéseket.”¹¹

A svédországi Lundban Johan Östling által vezetett tudástörténeti kutatócsoport négy nagyobb kutatási témakört jelölt ki, amelyek segíthetnek a különböző korszakok és kérdések kutatóit közös platformra helyezni. Az első csoportot definíciós problémák alkotják: Hogyan fogalmazható meg a tudás történetileg és a kutatás számára egyszerre gyakorlatias

⁸ Östling–Heidenblad–Hammar: *Introduction*, 9.; Östling–Heidenblad: *Fulfilling the Promise*, 1–6.

⁹ Marcon: *The Critical Promises*, 20.

¹⁰ Stoneman–Krone: *Blogging Histories of Knowledge*, 167.; Verburgt: *The History of Knowledge*, 4–5.; Östling: *Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge*, 111–126.

¹¹ Renn: *From the History of Science*, 37–53.

módon? Hogyan kapcsolódik olyan (rokon) fogalmakhoz, mint információ,¹² hír, hit, tudomány vagy kultúra?¹³ Ebben a tekintetben a svájci Philipp Sarasin programadó tanulmánya sokat tett hozzá a kérdés továbbgondolásához. Sarasin véleménye szerint „a tudás történelmi jelenség, és kizárólag akként is kezelhető, vagyis nem az alapján, hogy bizonyos tudáselemek igazak vagy hamisak, jobbak vagy rosszabbak, hasznosak vagy haszontalanok, hanem arra rákérdezve, hogy egy bizonyos tudás hogyan, mikor, esetleg miért bukkan fel – és tűnik el újra. Továbbá: hogy milyen hatásai vannak, milyen összefüggésben működik, kinek a birtokában van, és milyen formákban jelenik meg”; „kristályosodási pontját, vagyis nem feltétlenül kiindulópontját, és nem is kizárólagos intézményi helyét vagy egyetlen funkcióját, a tudást, a tőle elválaszthatatlan, többnyire akadémikus, illetve egyetemi szerzőségű tudomány dacára, sokkal inkább olyan tárgyként kell elgondolni, melynek nincs egyértelmű, azaz sem logikusan és szisztematikusan definiálható, sem pedig tisztán társadalmilag megkülönböztethető kiindulópontja, s nem rendelkezik definiálható határokkal és pontosan meghatározott intézményes vagy társadalmi hellyel sem. A tudás újra meg újra kialakul, változik és »realizálódik« a különböző társadalmi szférák közötti körforgásban, mindaddig, míg eközben esetleg »el nem használódik« és el nem tűnik.”¹⁴

A sarasini gondolatokra a többi kérdés felvetésében is építő lundi kutatók a definíciós problémák mellett célul tűzték ki a tudások társadalmi fontosságának vizsgálatát, amiben a hangsúly az egyetemi, illetve akadémiai intézmények helyett a tudás nyilvános és közösségi előállítására és cirkulációjára helyeződött át. Ehhez szorosan kapcsolódóan a harmadik tematikai egységet a tudás infrastrukturális feltételeinek vizsgálata jelenti, azaz a tudás előállításának és mozgásának a színtereivel (arénáival) foglalkozik, amelyek saját logikájuk szerint formálják és ennél fogva megváltoztat(hat)ják a közvetített tudást.¹⁵ Magától értetődően a tudás létrehozói és mozgatói iránti érdeklődés is új lendületet kapott, amit érezhetően a posztkolonialista kutatások művelői hasznosítottak a tudományos tudás nem-európai mintáinak és ágenseinek felderítésére.¹⁶

Már a fentebb elmondottak is többször utaltak arra, hogy az egyik legfontosabb tematikai kérdésfelvetés a tudás mozgására vonatkozik, amire a kutatók a *cirkuláció* kifejezést vezették be.¹⁷ A korábbi egyirányú diffuzionista modell helyett, ami a koloniális korszak aszimmetrikus hatalmi viszonyaira (birodalmi centrum, *metropole* – gyarmati periféria) való utalása miatt szorult háttérbe, a tudástörténeti paradigmát alkalmazó kutatók érvelése szerint a cirkuláció kölcsönös, aktív folyamatot feltételez, ami során megváltozhat a tudás formája, tartalma vagy éppen funkciója is.¹⁸ Östling a „tudás nyilvános cirkulációjáról” és „arénáiról” szólva arra hívja fel a figyelmet, hogy a „nyilvánosság” történetileg gyorsan változó jelenség, ami sohasem egységes és homogén, több egymást fedő nyilvánosságból épül fel, amit a formáló kulcsszereplők és a meghatározó intézmények tartanak fenn és korlátoznak le. Az egyes

¹² Ennek folyományaként felmerül a kérdés, miben nyújt mást az információ-történeti irányzattól. Az utóbbiról lásd: Z. Karvalics: *Információ-történelem*, 5–12.

¹³ Östling–Heidenblad–Hammar: *Introduction*, 16.

¹⁴ Sarasin: *Mi a tudástörténet?* 360–361. A tanulmány eredeti megjelenése: Sarasin: *Was ist Wissensgeschichte?* 159–172.

¹⁵ Östling–Heidenblad–Hammar: *Introduction*, 16.; Sarasin: *Mi a tudástörténet?* 363.

¹⁶ Sarasin: *Mi a tudástörténet?* 363. Erre az irányra lásd a teljesség igénye nélkül: Raj: *Relocating Modern Science*, i. m.; Raj–Sibum (dir.): *Histoires des sciences et des savoirs*, i. m.

¹⁷ A cirkulációról a társadalomtudományokban lásd: Gänger: *Circulation*, 303–318.

¹⁸ Östling: *Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge*, 116., 118.; Raposo–Simoes–Patiniotis–Bertomeu–Sánchez: *Moving Localities*, 167.

„arénaikat” meghatározott műfaji és retorikai szabályok határozzák meg, amelyek bizonyos tudásokat előnyben részesítenek vagy éppen kizárnak, és alapjaiban határozzák meg, hogy kinek, milyen formában és milyen átalakulásokon átesve közvetítik tovább azokat.¹⁹

A tudástörténetben alkalmazott cirkuláció-fogalom alkalmasnak látszik arra, hogy megvizsgáljuk, milyen tényezők alakították a brit tudás alakulását a Balkánnal kapcsolatban a 20. század elején. Ez a tudás azonban különböző szűrőkön keresztül jutott el a szélesebb közönséghez, amelyek alapjaiban határozták meg azt, hogy hogyan értelmezzék a félszigeten zajló politikai és társadalmi folyamatokat, illetve, hogy melyek azok a megfelelő lépések, amelyek révén stabilizálható a „balkáni puskaporos hordó”. Az alábbiakban röviden áttekintem azt a két legfontosabb reprezentációs stratégiát, ami meghatározta a régióról szóló tudás átadásának és feldolgozásának kereteit.

Határátlépés és temporalitás

Az Edward Said által inspirált kutatások egybehangzó véleménye, hogy a Balkán valamilyen furcsa köztes teret jelentett a 19. századi Európa és a Kelet között. Az európai politika- és kultúrtörténetben az ókor óta dokumentálható felfogás, miszerint a kontinens kulturálisan egy északi és déli részre osztható, ami a rómaiak saját civilizált voltuk és a birodalom határain kívül élő alacsonyabb rendűnek vélt barbárok közötti aszimmetrikus viszonyt érzékeltette, a felvilágosodás idején tengelyt változtatott.²⁰ A 18. században az észak–déli dichotómiát felváltotta a saját kulturális és politikai identitását a „fény századának” eszméi és az európai globális expanzió mentén újfogalmazó Nyugat és az annak abszolút ellenpontjaként tekintett Kelet elképzelt szembenállása.²¹ A középkori keresztény nemzetek közösségének helyén egy szűkebb értelmű és normatív erejű Európa-fogalom bontakozott ki, amelynek nem kulturális, politikai vagy földrajzi, hanem civilizációs határa (sőt *frontier*-je) volt.²² A Nyugat tehát a Keletnek tulajdonított attribútumokkal szemben fogalmazta meg saját formálódó identitását.²³ Ebben a gondolati sémában a földrajzilag az európai kontinensen fekvő Balkán-félsziget²⁴ az „Oriens” teljes értékű része volt mindaddig, amíg az Oszmán Birodalom jelen volt a terület nagyrészen, miközben a 19. században kialakult és 1878 után emancipálódott balkáni államok egy köztes mentális zónába kerültek, amely ugyan európai, de ami egyúttal mégis „más”.²⁵

Közismert Metternich – több változatban is előbukkanó – mondása, miszerint „Ázsia a *Landstraße* után következik”. A korabeli nyugat-európai utazók és értelmiségiek számára az igazi határátlépést ezen az elképzelt civilizációs „frontier-területen” való átkelés jelentette, ami visszatérő eleme beszámolóiknak. A 19. században nagy népszerűségnek örvendő útleírásban, az *Eothen*-ben Alexander W. Kinglake (1809–1891) azt írja, amikor Zimonynál átlépte a Habsburg–oszmán határt, úgy érezte, egy teljesen más civilizáció területére ért, „maga mögött hagyta Európát”.²⁶ Kinglake korántsem egyedi megállapítását a későbbi út-

¹⁹ Östling: *Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge*, 122.

²⁰ Stråth: *Insiders and Outsiders*, 5–7.

²¹ Wolf: *Inventing Eastern Europe*, 5., 13.

²² Vezenkov: *History against Geography*, i. m.

²³ Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak*, 27.

²⁴ A régió elnevezésének történetére lásd: Todorova: *Imagining the Balkans*, 21–38., 89–139.; Drace-Francis: *The Prehistory of a Neologism*, i. m.

²⁵ Csaplár-Degovics: *A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei*, 155.

²⁶ Kinglake: *Eothen*, 1.: „I had come, as it were, to the end of this wheel-going Europe, and now my eyes would see the Splendour and Havoc of the East.”

leírások is rendre reprodukálták a Balkán határhelyzet létét illetően. A 20. század elején alakult brit nyomásgyakorló és lobbicsoport, a Balkán Bizottság macedóniai humanitárius akciójában részt vevő Edith Durham és Noel Buxton is úgy érezték, hogy a „Közel-Keletre” érkeztek a Monarchia és a Szerbia közötti határ átlépésével.²⁷ „Három napnyi utazással elhagyhatjuk Európát és beléphetünk a Keletre, míg egy hat hetes szabadság lehetővé teszi, hogy felkeressük Albániát, ami éppoly ismeretlen, mint Afganisztán.”²⁸ A britek tehát a tágabb régiót a korabeli „Közel-Kelet” fogalmukkal írták le, amelyen belül a Balkán sajátos köztes helyet foglalt el: egyszerre volt az európai centrum perifériája és a „közel-keleti politika” középpontja.²⁹

A határátlépésnek és a régió „másként” való leírásának érzékelhetően volt egy az időbeliségre reflektáló dimenziója is. Az iparosodott és városias Nyugat-Európából érkező utazók szemében az európai értékek ellenpólusát jelentő Kelet és a több évszázados „ázsiai uralmat” elszenvedő Balkán nem lépett be a modernitásba. Mivel a Keletet általában a 19. században mozdulatlanak, stagnálóknak s ezért időtlennek tartották, a Közel-Kelet részét képező Balkánt a nyugati beszámolók olyan területnek tekintették, ahol az oszmán hódítás következtében megállt a történeti idő múlása. A Balkán Bizottság egyik titkára, William Arthur Moore (1880–1962) szerint a rigómezei csata (1389. június 15.) után „A kardok a [földre] hulltak, az óra megállt. Az idő hömpölygött tovább Európában, de nem a Balkánon. Ha valaki a középkorba óhajtja képzelni magát, nem kell átküzdenie magát Sir Walter Scotton vagy megemésztenie H. G. Wellst. Az Orient Expressz három nap alatt odarepíti.”³⁰ Noel Buxton a két világháború között megjelent, az utazásait megörökítő könyvében szintén arra biztatja olvasóit, hogy most utazzanak a Balkánra, ahol „még kiélvezhetik a középkor megannyi báját”.³¹ Maria Todorova a balkáni nacionalizmusok megkésetttségét elfogadó historiográfiai konszenzust bírálva írja, hogy a nyugat-európai kommentátorok szemében a balkáni (és a posztkoloniális) országok nemzeti ébredése „későn jövőnek” s ezáltal „éretlennek, fiatalnak és irányíthatatlannak” tűnt, és amelyek vélt lemaradásukat leküzdendő olyan modern európai formákat igyekeznek utánózni, amelyek szervesen nem illeszkednek az általuk leírt fejlődésbe minek következtében összességében más időrendbe utalják őket: a nyugati modernitás jelene mögötti időbe.³² A nyugat-európai dinamikus és progresszív (állandóan fejlődő) modernitással szembeállított keleti stagnálás és változatlanság nemcsak az európai múltba helyezte a régió jelenét, hanem egyúttal időtlenített is a térségre általánosan jellemzőnek tartott karakterjegyeket (különösen az etnikai csoportok közötti feszültségre és erőszakra vonatkozóan), amelyek bizonyos esetekben szívósan tartják magukat napjainkban is, és kauzális kapcsolatot teremtenek a Balkán múltja és jelene között.³³ A Balkán Bizottság fentebb idézett tagjaihoz képest Henry Noel Brailsford (1873–1958) némileg találékosabban érzékeltette ezt a temporális határátlépést, amikor úgy fogalmazott, hogy a Balkánon az évszázadok nem követik egymást, hanem inkább egyszerre vannak je-

²⁷ Durham: *The Burden of the Balkans*, 110.: „The soft Servian accent rang familiarly in my ears, West Europe faded away like a dream, and I plunged into the Near East and the whirlpool of international politics.”

²⁸ Buxton: *Freedom and Servitude*, 481. Vö. „Az átkelés a török határon mindig eseményszámment. Az európai civilizáció határát jelezte.” Buxton: *Travels and Reflections*, 54.

²⁹ Gingeras: *Between the Cracks*, 342.

³⁰ Moore: *A Note on the Balkan Countries*, 16.

³¹ Buxton: *Travels and Reflections*, 49–50.

³² Todorova: *The Trap of Backwardness*, 145.

³³ Abazi – Doja: *Time and narrative*, 241., 247.

len.³⁴ Mindezzel a temporális háttérbe sorolással a korabeli – elsősorban antropológiai – leírások tárgyukat körülírható és osztályozható tudományos témává avatták, amely beilleszthető egy természetes fejlődést leíró történelembé, aminek a vonatkoztatási pontja a legnagyobb fejlődési ívet bejáró Európa volt.³⁵

A 18. századi angol festő Joshua Reynolds (1723–1792) úgy fogalmazott, ha valaki egy király portréját festi, a királyság fogalmának kell irányítania az ecsetvonásait.³⁶ A Balkánról szóló korabeli brit munkákat nagyon hasonló felfogás jellemzi. Mivel a térségről tudósító legfontosabb információhordozó a személyes utazáson alapuló, rendkívül hibrid műfaji jegyekkel bíró útleírás volt, a pusztá leírást nemcsak átszövik a kulturálisan hagyományozódó reprezentációs mintázatok, de a szövegekben gyakoriak a fikciós elemek is (például párbeszéd). Vagyis a Balkán történelméről, földrajzáról, néprajzáról vagy vallási viszonyairól szóló beszámolók magukon viselik mindazokat a prekoncepcionális kulturális elvárásokat, amelyeket egyfajta „közös tudásként” a régióhoz rendeltek a korabeli brit szerzők.

Mary Edith Durham és a Balkán

Mary Edith Durham 1863-ban született jómódú, liberális családba, Arthur Edward Durham (1834–1895) sebészorvos kilenc gyermeke közül elsőként. A *Bedford College*-ben eltöltött időszakot követően (1878–1882) Durham a művészeti pálya iránt mutatott érdeklődést, és ebből kifolyólag a brit művészeti képzés legrégebbi intézményében, a *Royal Academy Schools*-ban folytatta tanulmányait, majd illusztrátorként dolgozott a *Cambridge Academy Natural History* sorozat hullőkről szóló kötetén.³⁷ Apja elvesztése után mint legidősebb és hajadon gyermekre betegeskedő édesanyja gondozásának feladatai hárultak a többi, karrierjében kimagasló teljesítményt nyújtó testvére helyett.³⁸ A ránehezedő terhek súlya alatt majdnem idegösszeroppanást kapó negyven esztendőes Durham jövője kilátástalansága elől messzire akart menekülni: „Teljesen kimerülve egy beteg rokon szüntelen ápolásától, a jövő előttem végtelen szürke monotóniaként terült elém, ahonnan a menekvés reménytelennek tetszett. Az orvos, aki ragaszkodott ahhoz, hogy minden évben eltöltsék két hónapnyi szabadságot, kedvesebb volt, mint gondolta: »Töltsé őket valami igazán új helyen« – mondta. »Tűnjön el azonnal, nem számít, hova, ameddig a változás teljes nem lesz.«”³⁹

Durham választása az újdonság keresése miatt a Balkánra esett, így 1900-ban életében először a félsziget dalmáciai partvidékére utazott, ahonnan egy rövidebb kitérőt téve felkereste Montenegrót is. Ezt követően minden évben ápolási feladatai mellől a szabadságát a térségbe tett utazással töltötte, amelyekről a következő években megjelent könyveiben tett részletes beszámolót, amikben nem csupán tapasztalatait adta közre, de rendre összefoglalta a térséget lakó népekre vonatkozó történeti ismereteket, és számot adott nemzeti ambícióik egymást kölcsönösen kizáró jellegéről is.⁴⁰

Az 1902-es montenegrói és szerbiai utazásáról írt könyve és a balkáni ügyekben szakértői attitűdje talán észrevétlen marad, ha az 1903-as esztendő nem úgy alakul a Balkánon,

³⁴ Brailsford: *Macedonia*, i. m. Vö. „Furcsa ezekben a városokban, hogy ami vad, az túl vad, ami civilizált, az pedig túl civilizált. Az évszázadok összekuszálódnak.” Durham: *The Burden of the Balkans*, 270.

³⁵ Marchetti: *Scientist with Guns*, 167–168.

³⁶ Berlián: *Az emberiség göcsörtös fája*, 65.

³⁷ Hodgkinson: *Durham, (Mary) Edith*, 399.

³⁸ Hodgkinson: *Durham (Mary) Edith*, i. m.; Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 8–9.

³⁹ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 9.

⁴⁰ Durham: *Through the Lands of the Serbs*, i. m.; Durham: *The Burden of the Balkans*, i. m.

ahogy. Az 1897-es görög–török háborút követően az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó macedóniai vilajetekben a különböző keresztény csoportok közötti viszony egyre feszültebb lett, ami gyakran párosult az oszmánok és egymás ellenében fellépő kis létszámú fegyveres csapatok összecsapásával, vagyonosabb helyiek és külföldiek elrablásával, ami természetesen a nyugat-európai közvélemény figyelmét is a térségre irányította. A tavasz folyamán a térség legnagyobb és természetes központjának tartott városában, Szalonikiben végrehajtott terrorista akciók pedig már jelezték a Balkán felett gyülekező fellegek közeledtét. A macedóniai események mellett június 10-éről 11-ére virradó éjjel a Fekete Kéz titkos militarista-nacionalista szervezethez tartozó katonatisztek egy csoportja brutálisan meggyilkolta Obrenovics Sándor szerb királyt és feleségét, Draga Mašint a királyi palotában. A királygyilkosság Európa-szerte megdöbbenést keltett, és néhány ország – például Nagy-Britannia és Hollandia – a diplomáciai kapcsolatokat is felfüggesztette átmenetileg az immáron a rivális szerb dinasztia, a Karagyorgyevicsek által vezetett Szerbiával.⁴¹ Mindezt tekintve, hogy a Belső Macedóniai Forradalmi Szervezet vezetői augusztus 2-án (a Julián-naptár szerint július 20-án, Illés próféta napján) általános felkelést hirdettek a török uralom lerázása és egy autonóm Macedónia létrehozása érdekében. A felkelést az oszmán csapatok rövid idő alatt és rengeteg túlkapással levertek, ami magától értetődően az európai közvélemény érdeklődésének középpontjába helyezte átmenetileg a forrongó Balkánt. Durham karácsonyt követően megjelenő könyve így egy csapásra siker lett, és megalapozta hírnevét mint a bonyolult balkáni ügyeket ismerő szakértőt.⁴²

Növekvő hírnevének köszönhetően a macedóniai felkelés menekültjei számára segélyakciót szervező Macedóniai Segélyalap felkérte, hogy tartson a szervezet által a helyszínrre küldött csapattal, és a humanitárius segítség szervezési feladatainak elvégzése mellett mérje fel a vilajetekben uralkodó állapotokat.⁴³ Az Ohridban felállított kórházban és a tágabb régióban eltöltött idő alatt Durham fokozatosan elvetette a szerbek iránt az első utazások során kialakult szimpátiáját, a macedóniai szláv keresztényekről (akiket a korabeli többségi nézet szerint ő is bolgárnak tekintett) pedig kimondottan lesújtó véleményt alkotott.⁴⁴ A „Balkán igazi terhének” azt látta, hogy valójában az egymással rivalizáló balkáni keresztény egyházak tartják a törököket továbbra is hatalomban a félszigeten.⁴⁵ A segélyakció mögött álló londoni szervezet, a főleg liberális-radikálisokat tömörítő Balkán Bizottság bolgárbarát álláspontját egyáltalán nem tudta magáévá tenni, ahogy általában a helyszínen vele dolgozó politikai és társadalmi kérdésekben radikális álláspontot képviselő társai, mint például Henry Brailsford és felesége, Jane Brailsford vagy Noel Buxton nézeteit sem, akiknek a Balkán (vagy Macedónia) csupán egy ügyet jelentett a sok közül, amit felkaroltak.⁴⁶ Ennek ellenére Durham később úgy emlékezett, hogy a Balkán Bizottság megalakulása ösztönözte arra, hogy „felfedezem az akkoriban alig ismert Albániát, annak érdekében, hogy

⁴¹ Az eseményeknek a britek szerbekről kialakított képére gyakorolt hatásáról lásd: Markovich: *British Perceptions*, i. m.

⁴² Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 76.

⁴³ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 93.

⁴⁴ A macedóniai szláv vidékieket – különösen a nőket – általában elmaradottnak, babonásnak és butának írta le, akik „egy teknős intelligenciájával” rendelkeznek. Szerinte az elképesztő higiéniai körülmények, a rossz táplálkozási szokások és a tudatlanság sokkal nagyobb pusztítást végzett a keresztények között, mint a törökök. Durham: *The Burden of the Balkans*, 148. Vö. Durham: *The Blaze in the Balkans*, i. m.; Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 57–76.

⁴⁵ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 94.

⁴⁶ Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 63–64.

első kézből informálódjak az albánok aspirációiról és elképzeléseikről”.⁴⁷ Az első világháború kitöréséig folytatott utazásainak célja így a meglehetősen ismeretlen albán területek lettek, ami végül élete végéig tartó elköteleződést jelentett számára.

Az 1907-es Balkáni Államok Kiállítás és Albánia

Noha Durham neve utólag az albánok ügyével került elválaszthatatlan kapcsolatba, első élményei és szimpátiái Montenegróhoz és Szerbiához kötötték tevékenységét, ahogy arra első írásai is bizonyítékul szolgálnak. A Balkán Bizottság kezdeményezésére 1907-ben Londonban nagyszabású kiállítást rendeztek, ami a részt vevő balkáni országokat volt hivatott bemutatni a brit közönség számára.⁴⁸ A Bizottság célja a kiállítással nemcsak az volt, hogy a „londoniak számára ismeretlen és megkapó tablót” mutassanak be a Balkánról, hanem hogy információval lássák el a potenciális brit befektetőket és vállalkozásokat a kiállító országokban rejlő gazdasági lehetőségekről.⁴⁹ A szervezők őszintén hitték, hogy a szorosabb gazdasági kapcsolatok előbb-utóbb a politikai szimpátiákra is hatással lesznek, ami révén megerősödhet a britek befolyása a félsziget sorsának alakulásában.⁵⁰

A kiállító országok természetesen remek lehetőséget láttak a rendezvényben, hogy jobb fényben tűnjenek fel az európai közvélemény előtt, amely révén valójában saját balkáni ambícióiknak szerettek volna nyugati támogatást szerezni. A szerbek számára különösen jó lehetőséget nyújtott a kiállítás, hiszen az 1903. júniusi királygyilkosság („májusi puccs”) következtében nemcsak erkölcsileg, de diplomáciailag is elszigetelődtek Nagy-Britanniától, egészen a hivatalos kapcsolatok 1906-os helyreállításáig.⁵¹

Ahogy arra már korábban is utaltam, a britek a 19. század utolsó harmadában a különböző balkáni népeket egyfajta erkölcsi hierarchiába rendezték, amiben az egyes népek helyét a rájuk projektált nemzetkarakterológiai jellemzők⁵² és a brit (liberális) értékekhez való vélt viszonyulásuk határozott meg, mint például a fejlődés iránti elköteleződés vagy az alkotmányosság. Bulgária a Gladstone-i agitáció és az 1885-ös Battenberg-válság következtében egyértelműen ennek a hierarchiának a tetejére került.⁵³ A bolgárok 1878 után az állam által szubvencionált propaganda-tevékenységbe fogtak Nyugat-Európában, aminek

⁴⁷ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 100.

⁴⁸ Moore: *A Note on the Balkan Countries*, 16. A kiállítás technikai részét a *London Exhibition Company* bonyolította le. Vö. Steward: *The Balkans in London*, 64.

⁴⁹ Moore: *A Note on the Balkan Countries*, 17.

⁵⁰ Noel Buxton Papers MS 951 c.24/11 Balkan Letters, 1916–1919, Buxton levélfogalmazványa Lord Crewe-nak, 1919. július 21., McGill University Library Rare Books and Special Collections; Vö. Koprivica: *Montenegro and International Exhibitions*, 260.

⁵¹ Markovich: *British Perceptions*, 120.

⁵² „A Balkán kevert fajú vidék. Ott vannak az albánok, akik mindenütt hűségükről és hazaszeretetükről ismeretesek, és hogy jobban szeretnek más emberek munkájának gyümölcséből élni, a maguk érdekes nyelvvel és jellemükkel. Európai-Törökország rég volt napjaiban a görögök és szlávok mohamedán áttérők, törökök lettek, azonban az albán muszlim hű maradt nemzete reményeihez, noha gyakran találhattuk a legrátermettebb török kormányzók között. Ott vannak a görögök, okosak és aktívak, kiváló kereskedők és politikusok. Ott vannak a szerbek, tele költészettel és történettel, akiket egy régi birodalom emlékéből táplálkozó nacionalizmus fűt. Ott vannak a bolgárok, akik szorgalmas földművesként és különösen csökönyös derűlátásukról ismertek.” Buxton: *Travels and Reflections*, 114.

⁵³ Vesna Drapac szerint a bolgárok és a montenegróiak jócskán a 19. század vége előtt elveszítették favorit szerepüket a délszlávok között a külföldi közvélemény szemében. Drapaccal szemben úgy gondolom, hogy a Balkán Bizottság létrejötte éppen ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Drapac: *Constructing Yugoslavia*, 52.

a középpontjában nemcsak az állt, hogy etnikai értelemben bolgárnak tekintik Macedónia lakóit, hanem hogy kvalitásaikat hangsúlyozva rámutassanak arra, mekkora utat tettek meg a nyugati mintákra épülő modernizációban a fejedelemség létrejötte óta. Ezzel azt a képességüket is demonstrálni kívánták, hogy a nyugati civilizációs sztenderdek szerint Bulgária lenne a legalkalmasabb a macedóniai térség kormányzására.⁵⁴

A kiállítás katalógusában is ezt hangsúlyozta a fejedelemségről szóló leíró részt jegyző szerző: „A bolgár kormány azzal a szándékkal döntött a most Londonban zajló Balkáni Államok Kiállításon való részvétel mellett, hogy lehetőséget adjon az angol közvéleménynek, hogy saját maga ítélje meg azt a haladást, amit kivételes nehézségekkel szemben Bulgária elért kevesebb, mint harminc esztendő leforgása alatt. Ezen szándékában a kiállítás bolgár szekciója az ország gazdasági és szellemi életének kivonata, ami magában foglalja a különböző nemzeti iparágak és tevékenységek mintáit is.”⁵⁵

A montenegrói fejedelmi udvarban gyorsan feltűnést és bizalmas érdeklődést kiváltó Edith Durham Nikola fejedelem (1860–1910 között fejedelem, 1910–1918 király) személyes kérésére egycsapásra az ország kiállítási anyagának összeállítói között találta magát, legfőképpen mert nem volt más, aki a kis országban meg tudta volna szervezni a pavilonnal járó feladatokat. A montenegrói kormány belügyminisztere, Petar Plamenac nem mutatott különösebb érdeklődést a pavilon gyakorlati összeállításának kérdései iránt, amiben így Durhamnak teljesen önállóan kellett döntenie.⁵⁶ A montenegrói katalógus bevezetőjében Durham elsősorban a kis fejedelemség természeti és folklór kincseit mutatta be az olvasóknak, mint írta, „a távoli múlt kutatója a legendák és folklór bő tárházát lelheti fel. És azoknak, akik a modern fejlődést – egy faj evolúcióját – tanulmányozzák, megfigyelési lehetőséget kínál.”⁵⁷ Mivel semmilyen lényegi útmutatást nem kapott, Durham a montenegrói pavilont elsősorban olyan kiállítási tárgyakkal töltötte meg, ami iránt maga is kifejezetten érdeklődött antropológusként: népviseletek, hímzések, amulettek és más mindennapi használati tárgyak kerültek a fejedelmi család relikviái mellé.⁵⁸

Noha a kiállítást 1907. május 4-ei megnyitásától október végéig több ezer látogató tekintette meg, elsődleges célját, a brit befektetések volumenének növelését a félsziget instabil politikai környezete miatt érdemben nem tudta megvalósítani. Mindazonáltal a kiállítás anyaga számos antropológus és más tudós figyelmét felkeltette, például az elismert ókorász, William Ridgeway-ét (1853–1926) is, aki éppen a Királyi Antropológiai Intézet igazgatói székét készült átvenni akkoriban. Ridgeway meghívására Durham a következő években többször előadott az intézetben, és rendszeresen publikált tudományos kiadványaiban, de személye döntőnek bizonyult abban is, hogy Durham a következő években – édesanyja 1906-os halálával a személyes terhektől felszabadulva – több hónapos expedíciókat járt be az albániai hegyvidéken.⁵⁹

1908 folyamán nyolc hónapot töltött a legtöbb európai által *terra incognita*ként felfogott Albániában, aminek során fényképeken és jegyzeteken örökítette meg egy zárt és öntörvényű társadalom belső életét, amely sajátos viselkedési kódok és értékrendszerek alapján működött, ami, úgy tűnt, jóval a kereszténység és az iszlám felbukkanása előtt formáló-

⁵⁴ Ilchev: *My Country*, 41.

⁵⁵ Bulgaria. In: *The Balkan States Exhibition*, 101.

⁵⁶ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 168–169.; Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 107.

⁵⁷ Durham–Plamenatz: *Montenegro*, 105.

⁵⁸ Durham–Plamenatz: *Montenegro*, 112–115.

⁵⁹ Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 118–119.; Dauti: *Britain, the Albanian Question and the Demise of the Ottoman Empire*, 225.

dott ki. A terepen gyűjtött viseletek és hímzésminták és az albán falvak mindennapjait megörökítő rajzai később nagy-britanniai múzeumok értékes elemei lettek.⁶⁰ A terepen gyűjtött információk összegzését az 1909-ben megjelent *High Albania* című kötete jelentette.⁶¹ Durham ebben az – utóbb legtöbb kiadást megérő – munkájában mutatta be először az európai tudós és érdeklődő közvéleménynek az észak-albániai hegyvidék törzseinek életét, az azt szabályozó szokásjogi normákat és elvárt társadalmi szerepeket, amivel letette a térséget lakó népek tudományos igényű megismerésének az alapját.⁶²

Durham ezt követően publikált monográfiáiban elsősorban politikai kérdések domináltak, míg néprajzi gyűjtéseit elsősorban szakfolyóiratokban jelentette meg. Noha leírásaira kétségtelenül jellemzőek az evolucionista antropológia és a korabeli nemzetközi jog által is használt kategorizálások (barbár–civilizált skála, politikai infantilizálás), írásai mentesek azoktól a vallásos-moralista felhangoktól, amelyek elsősorban a bolgár és szerb politikai törekvéseket támogató szerzők műveit jellemezték. Rákényszerült ugyan arra, hogy a nagyobb társadalmi elérés érdekében bizonyos reprezentációs stratégiákat alkalmazzon, mégis olyan „nyersanyagokat” tudott közvetíteni a brit tudományos és tudományon kívüli nyilvánosságnak, amihez hasonló munkát csak a világháború következtében intézményesülő brit Balkán-kutatás volt képes felmutatni. Azt azonban a szerb és jugoszláv törekvéseket támogató Seton-Watson alakja határozott meg, aki mellett az albánokat pártoló Edith Durham és „protezsáltjai” nem férhettek meg.

Összegzés

Mary Edith Durham munkássága ma komoly jelentőséggel bír a 20. század eleji Balkán és kifejezetten Albánia történetére nézve. A „nyersanyagok”, amiket íásaiban, festményein, illetve tárgyi leletként hátrahagyott több tudományterület számára is jelentős tudományos haszonnal jártak. Politikai helyzetértékelései többnyire éleslátásról tanúskodtak, arra törekedett, hogy a Balkánt a saját kontextusában értse meg, szemben a korszakban többnyire liberális-radikális kortársaival, akik a keresztény gladstoniánus felfogással a brit társadalmi és birodalmi problémákat projektálták a balkáni tevékenységükbe.⁶³ Mindazonáltal Durham lehetőségeit is meghatározta, hogy az albán-kérdés és a Balkán is csak a tágabb keleti kérdés kontextusában számíthatott jelentősebb társadalmi érdeklődésre, ahogy a kérdés szakértőjeként Durham is nagyobb elismerésre. Ezért Durham többnyire csak olyan fórumokon tudta szélesebb körben közvetíteni személyes tapasztalatain alapuló információt és értékeléseit, amelyek meghatározott retorikai és műfaji kötöttségekkel bírtak, mint például az alapvetően a gladstoniánus álláspontot képviselő brit sajtó, ami ritkán adott lehetőséget mélyebb fejtegetéseknek a balkáni viszonyokat illetően. Mindazontáltal a Durham által gyűjtött információk és adatok minőségileg messze túlszárnyalták a brit kortársai által kiadott műveket, azokkal sokáig talán csak Henry Brailsford Macedóniáról írott munkája kelhetett versenyre. Durham 1908 utáni, politikai ambícióktól sem mentes tevékenysége Albániában azonban modellként szolgált a térségben szintén politikai és gazdasági befolyásukat megerősíteni igyekvő osztrák–magyar és olasz diplomáciai köröknek is. Az albán királyi trónra is esélyesnek tartott báró Nopcsa Ferenc nemcsak kapcsolatot tartott fenn az

⁶⁰ Constantini: *Women Travellers to Albania*, 14–15.

⁶¹ Durham: *High Albania*, i. m.

⁶² A Durham által elsőként leírt albán *virðzsina* jelenségről lásd: Durham: *High Albania*, 36–38.; Horváth: *Of Female Chastity*, 358–381.; Heka László: *A balkáni fogadott szűz*, 33–53.

⁶³ Mishkova: *Beyond Balkanism*, 23.

angol utazónóvel, de információszerezési stratégiáit, sőt munkájának nyelvezetét is a brit mintákra építve tárta a bécsi döntéshozók és a nyilvánosság elé.⁶⁴

A 20. század eleji Nagy-Britanniában a Balkán-szakértők rivalizálása mögött belpolitikai nézetkülönbségek, illetve az állt, hogy mindenkinek megvolt a maga „kedvenc” balkáni nemzete, akinek az ügyét előtérbe akarta helyezni. Durham és az albánok ügye szemben állt az első világháború idején szövetségessé vált Szerbia és brit támogatóik, különösen a korábban említett Seton-Watson elképzeléseivel és végső soron a brit háborús stratégiai célokkal, ami szintén hozzájárult marginalizálódásához. Durham 1944-es halála után munkái hosszú időre feledésbe merültek. Nagy-Britanniában a vele ellenséges riválisok, Albániában pedig az Enver Hodzsa vezette kommunista albán állam tett arról, hogy minden törekvése ellenére neve hosszú évtizedekre elhalványuljon az emlékezetben.⁶⁵

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Noel-Buxton Papers MS 951, McGill University Library Rare Books and Special Collections

Nyomtatott források

Brailsford, H. N.: *Macedonia. Its races and their future*. London, 1906.

Buxton, Noel: *Freedom and Servitude in the Balkans*. Westminster Review, vol. 159. (1903) No. 5. 481–490.

Buxton, Noel: *Travels and Reflections*. London, 1929.

Durham, Mary E.: *Through the Lands of the Serbs*. London, 1904.

Durham, Edith: *The Burden of the Balkans*. London, 1905.

Durham, Edith – Plamenatz, Pierre: *Montenegro*. In: The Balkan States Exhibition 1907 Earl's Court, London S.W., Official Programme, Guide and Catalogue. London, 1907. 103–111.

Durham, M. Edith: *High Albania*. London, 1909.

Durham, M. Edith: *The Blaze in the Balkans. Selected Writings 1903–1941*. London – New York, 2014.

Durham, Mary Edith: *Twenty years of Balkan Tangle*. London, 1920.

Kinglake, Alexander W.: *Eothen*. London, 1845.

Moore, W. A.: *A Note on the Balkan Countries and the Origin of the „Balkan States Exhibition, 1907”*. In: The Balkan States Exhibition 1907 Earl's Court, London S.W., Official Programme, Guide and Catalogue. London, 1907. 15–18.

Nopcsa Ferenc: *A legsötétebb Európa. (Vándorlások Albániában)*. Budapest, 1911.

Szakirodalom

Abazi, Enika – Doja, Albert: *Time and narrative: Temporality, memory, and instant history of Balkan wars*. Time & Society, vol. 27. (2018) No. 2. 239–272.

<https://doi.org/10.1177/0961463X16678249>

Berlian, Isaiah: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Budapest, 1996.

Butterfield, Herbert: *The Origins of Modern Science, 1300–1800*. London 1965.

⁶⁴ Lásd: Nopcsa: *A legsötétebb Európa*, i. m. Nopcsa tevékenységéről lásd: Csaplár: *Nopcsa Ferenc báró*, 311–359.

⁶⁵ Lásd: Dauti: *Gjergj Fishta*, 81–104.

- Constantini, Mariaconcetta: *Women Travellers to Albania in the Long Nineteenth Century: Two Case Studies*. Victorian Popular Fictions, vol. 2. (2020) No. 1. 1–23.
<https://doi.org/10.46911/HINN2405>
- Braunholtz, H. J.: *Mary Edith Durham* (obituary). Man, vol. 45. (1945) Jan–Feb 21–22.
- Csaplár Krisztián: *Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben*. Fons, 8. évf. (2001) 3. sz. 311–359.
- Csaplár-Degovics, Krisztián: Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung im Kaza von Tirana. Südost-Forschungen, Jg. 71. (2012) 129–182.
- Csaplár-Degovics Krisztián: *A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából. A new imperial history és a birodalmi életrajz*. Aetas, 35. évf. (2020) 4. sz. 144–159.
- Dauti, Daut: *Gjergj Fishta, the 'Albanian Homer', and Edith Durham, the 'Albanian Mountain Queen': Observers of Albania's Road to Statehood*. In: Boeckh, Katrin – Rutar, Sabine (eds.): *The Balkan Wars from Contemporary Perceptions to Historic Memory*. London, 2017. 81–104.
- Dauti, Daut: *Britain, the Albanian Question and the Demise of the Ottoman Empire 1876–1914*. PhD tézis, The University of Leeds. Leeds, 2018.
- Delouis, Anne Friderike: *From Travel Writing to Anthropology and Political Activism: A Biography of Mary Edith Durham, and Early Ethnographer of Southeast Europe*. Bérose – Encyclopédie internationale des histoires de l'anthropologie, Paris, 2022. elérhető: <https://www.berose.fr/article2600.html?lang=fr> (letöltés: 2022. december 18.)
- Drace-Francis, Alex: *The Prehistory of a Neologism: South-Eastern Europe*. Balkanologie, vol. 3. (1999) No. 2. Elérhető: <http://journals.openedition.org/balkanologie/751> (letöltés: 2022. szeptember 15.) <https://doi.org/10.4000/balkanologie.751>
- Drapac, Vesna: *Constructing Yugoslavia: A Transnational History*. Basingstoke, 2010.
- Gänger, Stefanie: *Circulation: reflections on circularity, entity, and liquidity in the language of global history*. Journal of Global History, vol. 12. (2017) 303–318.
<https://doi.org/10.1017/S174002281700016X>
- Gingeras, Ryan: *Between the Cracks: Macedonia and the 'Mental Map' of Europe*. Canadian Slavonic Papers, vol. 50. (2008) No. 3–4. 341–358.
- Gostentschnigg, Kurt: *Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867–1918*. Wiesbaden 2018. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-18911-2>
- Heka László: *A balkáni fogadott szűz – burrnesha, virdžina (virdzsina), tobolija*. Iustum Aequum Salutare, 17. évf. (2021) 2. sz. 33–53.
- Hodgkinson, Harry: *Durham, (Mary) Edith*. In: Matthew, H. C. G. – Harrison, Brian (eds.): *Oxford Dictionary of National Biography*. Vol. 17. Oxford, 2004. 399.
- Horváth, Aleksandra Djajić: *Of Female Chastity and Male Arms: The Balkan „Man–Woman” in the Age of the World Picture*. Journal of History of Sexuality, vol. 20. (2011) No. 2. 358–381.
- Ilchev, Ivan: *My Country – Right or Wrong! The International Propaganda of the Balkan States in Europe and the United States 1821–1923*. Bulgarian Historical Review, vol. 3. (1995) 32–50.
- Koprivica, Tatjana: *Montenegro and International Exhibitions in the second half of the 19th and early 20th century*. In: 130 years of Established Diplomatic Relations between Montenegro and Great Powers after it gained Independence in 1878. Paper Collection. Podgorica, 2011. 245–269.
- Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti–politikai szemantikája*. Budapest 1997. Marchetti, Christian: *Scientist with Guns. On the Ethnographic Exploration of the Balkans by Austrian – Hungarian Scientist before and during World War I*. Ab Imperio, vol. 1. (2007) 403–420. <https://doi.org/10.1353/imp.2008.0060>
- Marcon, Federico: *The Critical Promises of the History of Knowledge: Perspectives from East Asian Studies*. History and Theory, vol. 58. (2020) 19–47. <https://doi.org/10.1111/hith.12180>
- Markovich, Slobodan G.: *British Perceptions of the Balkan Christian Countries and their Identities until 1918*. In: Markovich, S. G. – Weaver, E. B. – Palovic, V. (eds.): *Problems of Identities in the Balkans*. Belgrade 2006. 115–138.
- Mishkova, Diana: *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region Making*. London–New York, 2019.

- Östling, Johan – Heidenblad, David Larsson – Hammar, Anna Nilsson: *Introduction. Developing the history of knowledge*. In: Uők. (eds.): *Forms of Knowledge. Developing the History of Knowledge*. Lund, 2020. 9–26.
- Östling, Johan – Heidenblad, David Larsson: *Fulfilling the Promise of the History of Knowledge: Key Approaches for the 2020s*. *Journal for the History of Knowledge*, vol. 1. (2020) No. 1. 1–6. <https://doi.org/10.5334/jhk.24>
- Östling, Johan: *Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge: Historiographical currents and analytical frameworks*. *History and Theory*, vol. 58. (2020). 111–126. <https://doi.org/10.1111/hith.12184>
- Raj, Kapil: *Relocating Modern Science. Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900*. London–New York, 2007.
- Raj, Kapil – Sibum, H. Otto (dir.): *Histoires des sciences et des savoirs. 2. Modernité et globalisation*. Paris, 2015.
- Raposo, Pedro M. P. – Simoes, Ana – Patiniotis, Manolis – Bertomeu-Sánchez, José R.: *Moving Localities and Creative Circulation: Travels as Knowledge Production in 18th-century Europe*. *Centauros*, vol. 56. (2014) 167–188. <https://doi.org/10.1111/1600-0498.12066>
- Renn, Jürgen: *From the History of Science to the History of Knowledge – And back*. *Centauros*, vol. 57. (2015) 37–53. <https://doi.org/10.1111/1600-0498.12075>
- Sarasin, Philipp: *Mi a tudástörténet?*. *Filológiai Közöny*, 58. évf. (2012) 4. sz. 355–368.
- Sarasin, Philipp: *Was ist Wissensgeschichte?*. *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, Jg. 36. (2011) No. 1. 159–172. <https://doi.org/10.1515/iasl.2011.010>
- Steward, Jill: *'The Balkans in London': Political Culture and the Cultural Politics of Exhibition at Earl's Court 1906–1908*. *Études balkaniques*, vol. 44. (2008) No. 4. 64–89.
- Stoneman, Mark R. – Krone, Kerstin von der: *Blogging Histories of Knowledge in Washington, D. C.* *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 47. (2021) 163–174.
- Stråth, Bo: *Insiders and Outsiders: Borders in nineteenth-century Europe*. In: Berger, Stefan (ed.): *A Companion to Nineteenth-century Europe 1789–1914*. [h. n.], 2006. 3–10.
- Tanner, Marcus: *Albania's Mountain Queen. Edith Durham and the Balkans*. London – New York, 2014.
- Todorova, Maria: *The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality and the Study of Eastern European Nationalism*. *Slavic Review*, vol. 64. (2005) No. 1. 140–164. <https://doi.org/10.2307/3650070>
- Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. Oxford, 2009.
- Verburgt, Lukas M.: *The History of Knowledge and the Future History of Ignorance*. *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge*, vol. 4. (2020) No. 1 1–24. <https://doi.org/10.1086/708341>
- Vezenkov, Alexander: *History against Geography: Should we always think of the Balkans as part of Europe?* Elérhető: <https://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxi/alexander-vezenkov/> (letöltés: 2019. szeptember 13.)
- Wolf, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994.
- Z. Karvalics László: *Információtörténelem. Az önazonosság keresésétől az átfogó kutatási programokig*. *Aetas*, 27. évf. (2012) 4. sz. 5–12.